

IZ ŽIVLJENJA IN DELA KAMNIŠKIH ČEHOV IN MORAVCEV

ZORA TORKAR

S sestavkom o Čehih in Moravcih v Kamniku od leta 1850 do druge svetovne vojne sem poskušala osvetliti še en delček kamniške zgodovine, o kateri še ne vemo veliko, čeprav so bili ravno Čehi in Moravci najpogostejši kamniški priseljenci do druge svetovne vojne.¹

PRISELJEVANJE

a) Stalno in sezonsko

V celotni predstavitvi moramo razlikovati dva načina priseljevanja: stalno in sezonsko.

Stalno priseljevanje je prevladovalo v obdobju od 1850 do 1900 in pa po prvi svetovni vojni. Vzroke prvega priseljevanja lahko iščemo v razmerah takratnega hitrega gospodarskega razvoja čeških dežel. Industrijska revolucija je doživela svoj vrhunec. Tovarniška proizvodnja je v nekaterih panogah začela pridobivati premoč nad manufakturno in drobnobrotno proizvodnjo. To je pripeljalo do proizvodne konjunktore, ki se je pokazala tudi v hitri rasti blagovne izmenjave. Razvoj notranje in zunanje trgovine je izsilil leta 1876 v vsej Avstro-Ogrski uvedbo enotnih mer in uteži.

Takšen kapitalistični razcvet seveda ni mogel biti trajen pojav. Kopičenje izdelkov in s tem povezano premajhno povpraševanje je nujno pripeljalo do gospodarske krize. Prva je izbruhnila leta 1873. Povzročila je propad nekaterih nekonkurenčnih industrijskih podjetij, pri drugih pa bistveno zmanjšala proizvodnjo. Kriza je trajala do leta 1879. Že v sredini 80. let se pojavi nov krizni val, ki se je vlekel vse do začetka 90. let. Seveda pa se te krize ne omejujejo le na področje Češke in njene industrije. Naletimo nanje tudi v kmetijskih predelih Moravske in Slovaške. Industrijski razvoj je imel še druge posledice, npr. preseljevanje in zaposlovanje obrtnikov, hišnih delavcev in malih kmetov iz manj razvitih predelov v industrijskih centrih, rudnikih in veleposrstvih. Krize so povzročile v tej množici delovne moči nezaposlenost in številni med njimi so si poskušali najti zaposlitev v drugih deželah oz. krajih avstrijskega dela monarhije.²

Eden takšnih krajev je bil tudi Kamnik. Tu so nastajale nove možnosti za zaposlovanje, npr. od leta 1855 v keramični delavnici

Florijana Konška, od leta 1870 v smodnišnici, od leta 1896 v novoustanovljeni tovarni Jana Špaleka (izdelovanje ključavnic in nasadil na vrata) in drugod. Potrebe po strokovnih kadrih so privabljele tudi tujce. Prišleki so bili predvsem obrtniški pomočniki in mali rokodelci ter tudi višje izobraženi (npr. učitelji, vojaške osebe ipd.).³

Druga vrsta priseljevanja je bila sezonska, ki je prevladovala od 1900 do 1918. Delno lahko ta pojav razložimo s t. i. pojmom »frentarstva«. Izučeni pomočniki niso namreč ostali le pri enem mojstru, temveč so se izpopolnjevali predvsem v drugih deželah Avstro-Ogrske. S tem delom so si pridobili novo znanje in izkušnje, obenem pa so bili tudi raznašalci novic pred prvo svetovno vojno. Tak »frentar« se je svojega poklica temeljito naučil, saj je nenapisano obrtniško pravilo zahtevalo, da mora vsak mojster sprejeti potujočega pomočnika. Ponuditi mu je moral nekaj mesecev delo in svoje izkušnje. Če pa pomočnika ni mogel sprejeti, mu je moral v skladu z dogovorom podariti denar in hrano.⁴ To trditev potrjuje tudi zapisnik izdanih delavskih in poselskih knjižic v letih 1883—1941, kjer naletimo na številne primere obrtniških pomočnikov, ki so se izpopolnjevali pri kamniških mojstrih.⁵

Ostali primeri sodijo v pravo kategorijo sezonskih delavcev. Ti so bili izučeni oz. samo priučeni za določeno delo v tovarni. Tudi ta prihod čeških, moravskih in slovaških delavcev lahko povezujemo s krizami v češkoslovaških deželah med leti 1900 do 1903, ki so zlasti prizadele težko industrijo in gradbeništvo ter med leti 1911 do 1913, ko so bile zaustavljene z mrzlično proizvodnjo orožja.

b) Čas in obseg priseljevanja

Kot smo že v prvem delu omenili, lahko ločimo tri obdobja v priseljevanju Čehov, Moravcev in Slovakov: 1. obdobje je od leta 1850 do 1900. Imamo sicer nekaj primerov priseljevanja že pred letom 1850, npr. obrtniki Halla, Hajek in Watzak, toda večina priseljencev je dobila domovinsko pravico v 80. in 90. letih 19. stoletja.⁶ Značilna je obrtniška struktura prišlekov.

Drugo obdobje sega v leta 1900 do 1918, ko je prevladovalo sezonsko priseljevanje, 3. obdobje pa je povezano s časom med prvo in drugo svetovno vojno. Tedaj zasledimo večji dotok češkega kapitala, ki ustvarja v

naših deželah nove tovarne (npr. tekstilna tovarna v Jaršah, tovarna gumbov v Kamniku, mehanična tkalnica Čech & Nemeč v Kamniku, tovarna obutve Tomaža Bate v Borovu ipd.). Te tovarne ostajajo odvisne od domače češke industrije, saj jim npr. pošiljajo določene surovine oz. stroje, domač trg pa jim daje dobre možnosti za prodajo teh izdelkov.

Kakšne so bile razmere v drugih področjih glavarstva Kamnik oz. v drugih področjih Slovenije in Jugoslavije? Prve statistične podatke, ki so zaobsegali popis prebivalstva po materinem jeziku, sem dobila šele za leto 1921. Tedaj smo imeli v okrajnem glavarstvu Kamnik 63 Čehoslovakov. Od tega jih je največ v Kamniku (20), kjer so se zaposlovali v različnih vrstah industrije; na drugem mestu so Jarše z močno tekstilno industrijo (9) ter Mengeš z 8 priseljenci (razvito slavninarstvo, izdelovanje kvasa in piva).⁷ Domžale sodijo s tremi Čehoslovaki v nekakšno povprečje.

Na drugačno vlogo kamniškega glavarstva (glede na kvaliteto priseljevanja) pokažejo podatki za ostala slovenska mesta in okrajna glavarstva. Kamnik zavzema šele 7. mesto (deli z Novim mestom).⁸ Vodilni položaj na tej lestvici imajo večja mesta, npr. Ljubljana (605) in Maribor (397) ter okrajni glavarstvi Ptuj (585) in Celje (236). Skupno imamo priseljenih 2941 Čehoslovakov.

Na voljo so nam tudi podatki za celotno jugoslovansko ozemlje v letu 1921:

Kraljevina SHS je imela skupno 115.532 Čehoslovakov, od tega jih je živelo v:

Hrvatski, Slavoniji, Međimurju in na otoku Krku z občino Kastav	54.344
Banatu, Bački, Baranji	48.666
BiH	6.377
Sloveniji s Prekmurjem	2.941
Srbiji	2.801
Dalmaciji	363
Črni gori	40 ⁹

Vzroke za tako gostoto priseljencev v panskih predelih Jugoslavije lahko iščemo v samih značilnostih pokrajin. Npr. Bačka je imela v začetku 20. stoletja 90 % rodovitne površine. Kmetijstvo je bilo ekstenzivno in zemlja ni obrodila toliko, kot bi lahko. Več kot ena tretjina zemlje je bila skoncentrirana v rokah majhnega števila lastnikov, zato je bilo tu večinsko kmečko delavstvo, ki ni imelo nikakršne lastnine. Gostota prebivalstva je bila zaradi teh pogojev globoko pod optimumom. Delno gospodarski, delno pa tudi politični vzroki so bili tisti, ki so omogočali naseljevanje zlasti Slovakov (Slovaška

je imela namreč agrarni značaj in je bila obenem tudi sestavni del Ogrske) v Bačko, Banat, Baranjo, Hrvatsko in Slavonijo.¹⁰

c) Sestava priseljencev

Sestavo priseljencev lahko razdelimo na več komponent: starostno, spolno, narodnostno. Če si kot prvo razložimo starostno in spolno komponento, lahko ugotovimo naslednje:

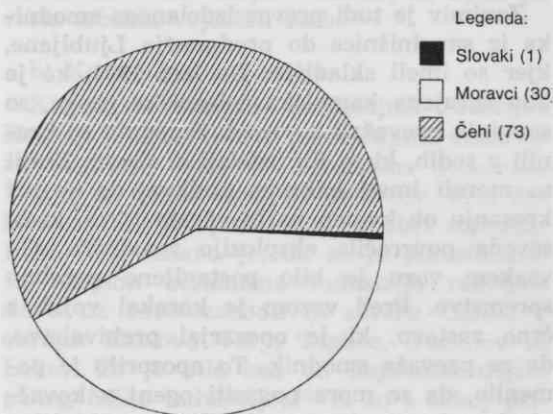
Priseljenci v vseh treh obdobjih so bili predvsem samski moški. Le v dobi 1918 do 1940 imamo enakovredno zasedbo obeh spolov. Pri kamniških Čehih in Moravcih najdemo le 8 primerov, ko se je v celoti preselila vsa družina (to pomeni oba zakonca z otroki) oz. 3 primere, kjer je prišlo do češko-nemške zveze. Samski priseljenci so se v glavnem poročali z domačinkami (23 primerov), v sedmih primerih pa s Slovenkami iz drugih pokrajin.¹¹

Drugačno stanje je bilo pri ženskih priseljenkah. Če so se le-te poročile z domačinom, so obenem pridobile s poroko tudi domovinsko pravico. Lahko pa si domovinsko pravico izgubil brez odselitve iz domačega kraja, npr. s poroko domačinke s tujcem (tudi njuni otroci so podedovali domovinsko pravico po očetu). V Kamniku se je 6 priseljenk poročilo s Kamničani in 4 z drugimi Slovenci.¹¹

Starostna sestava priseljencev v letih 1850 do 1900 in 1918 do 1940 je nekoliko starejša. Prevladujejo prišleki med 25. in 45. letom, medtem ko so v obdobju 1900 do 1918 številnejši mlajši ljudje. Veliko je osemnajst- in devetnajstletnikov, ki so se kot pomočniki izpopolnjevali v tovarnah in pri obrtnikih. Sledijo priseljenci med 20. in 30. letom.¹¹

Narodnostno sestavo bomo lažje razumeli, če si najprej razložimo razmere v čeških, moravskih in slovaških deželah. Češka je spadala med industrijsko najbolj razvita področja habsburške monarhije, Slovaška in Moravska pa sta še naprej ohranjali agrarni značaj. Hitro napredujoča industrializacija Češke v drugi polovici 19. stoletja je te razlike še povečevala. Obenem pa so se s takim razvojem tudi močno zaostрила družbena nasprotja. Nezaposlenost, ki je postala v kriznih časih kroničen pojav, je spremljalo še naglo naraščanje prebivalstva, zlasti v čeških deželah (npr. od srede 19. stoletja do začetka 20. stoletja se je število prebivalstva povečalo za 3,5 milijona). Češka industrija kljub velikemu razcvetu ni mogla zaposliti vseh mladih ljudi. In ti so si poskušali najti za-

poslitev drugod. Medtem ko je za Češko in delno Moravsko značilno izseljevanje v druge evropske dežele, pa je na Slovaškem prevladovalo izseljevanje čez morje. V četrto stoletja (od leta 1890 do 1914) se je izselilo v ZDA nad pol milijona Slovakov.¹² Tudi Kamnik v tem pogledu ni odstopal, saj je več kot dve tretjini priseljencev češkega rodu, približno ena tretjina pa je prihajala iz Moravske.¹¹

GOSPODARSKE DEJAVNOSTI

Glavni vzrok priseljevanja je bilo torej delo oz. zaslužek. Zato si oglejmo, katere so bile tiste gospodarske panoge, ki so najbolj zaposlovale češke in moravske delavce v prvih dveh obdobjih:

a) Kemična industrija

Začetki segajo v čas nastanka tovarne smodnika v Kamniku. Do 18. stoletja se je črni smodnik uporabljal le pri strelnem orožju, kasneje pa tudi za rudarske potrebe. Zato so imele nekatere industrijsko razvite dežele številne tovarne smodnika (npr. Češka).

V času prodiranja avstrijske armade leta 1849 v mesto Mantovo (v Lombardiji) je bila zaplenjena tamkajšnja tovarna smodnika. Demontirane stroje so prepeljali v Kamnik, kjer je avstrijski državni erar odkupil stare Andreolijeve fužine in jih preuredil v tovarno smodnika. Obrat je začel z delom sredi 1852. leta. Kamničani so tej novi tovarni rekli »praharna«, prav tako tudi izdelkom »prah«.

Avstrijska vojna oblast je izbrala Kamnik, ker je tu našla že obstoječo industrijsko zgradbo v poljubni oddaljenosti pa tudi, ker je menila, da je to mesto zemljepisno središče na poti med Dunajem in Lombardijo.

Karol Neřima, ofical 2. razreda v državni smodnišnici v Kamniku. Slihan okoli leta 1911. Fotografijo hranita Ivanka in Majda Neřima, Rozmanova 7, Kamnik

Kamničani oz. nasploh civilno prebivalstvo ni imelo dostopa v tovarno. V njej so delali le vojaki (specializiran vojaški vod za izdelavo smodnika). Tudi obrtniki, kolikor jih je tovarna potrebovala za lastne name-ne, so bili vojaki na odsluženju vojaškega roka. Le-ti so po končanem služenju odšli. Po narodnostnem izvoru so bili vojaki večinoma Čehi, deloma pa tudi Moravci in Madžari. Vojaška uprava je kmalu uvidela, da s stalno menjavo delavcev delu v tovarni precej škoduje. Zato se je leta 1870 odločila, da sprejme v tovarno civilno prebivalstvo iz Kamnika in okolice, ki bo tu stalno zaposleno. Obenem pa so ponudili delo tudi zadnji skupini vojaških delavcev, češkim mobilizirancem, ki jih je pripeljal v Kamnik major Wenzel Holeček.¹³ Del je to ponudbo sprejel, predvsem obrtniki (npr. Zika, Ficker, Neřima, Kučera, Richter, Panek, Filetz ipd.).¹¹ Ti so nato učili nove delavce in jih uvajali v delo, uprava pa jih je povišala v predelavce in mojstre.

V prvem obdobju tovarniškega obratovanja (do leta 1912) je bilo zaposlenih okoli

80 delavcev. Delavci so dnevno izdelali komaj 300 kg smodnika. Delali so samo pri dnevni svetlobi. Vrstni red izdelave smodnika je bil tak kot danes. Imeli so ogljarno, mešalnico, sejalnico, zrnilnico in sušilnico. Smodnik so sušili na soncu, toda le kot polizdelek in v primeru, če je vseboval preveč vlage. Leta 1912 je bila zgrajena vodna električna centrala, ki je zamenjala vodni pogon.

V času prve svetovne vojne je bila tovarna že v začetku 1915. leta preseljena v Trofaje pri Leobnu. Prestavljeni so bili vsi stroji za predelavo smodnika. V Kamniku je ostalo le nekaj stražarjev in vratarjev, delavci pa so se v tem obdobju skupinsko preselili v novi kraj. Upravno poslopje je bilo spremenjeno v bolnišnico. Ko se je po porazu Italije pri Kobaridu fronta premaknila s Soče na Piavo, so stroje in delavce vrnili. Pripeljali so nove stroje iz Donawitza, stari so večinoma ostali v Avstriji.

Leta 1918 je smodnišnico prevzel Slovenski narodni odbor v Kamniku. Srbski vojaki, bivši avstrijski ujetniki, pa so postali stražarji.

Zaradi specifičnosti proizvodnje in vojne-ga značaja podjetja je veljal v smodnišnici poseben red notranje in zunanje varnosti. Za zagotovitev varnosti in reda so bile postavljene stalne straže, ki so nenehno krožile: podnevi ob zunanji strani zidu, ponoči ob notranji. Prva leta po ustanovitvi so stražili madžarski vojaki, nato pa so jih (zaradi nesreče in malomarnosti pri delu) zamenjali Čehi. Leta 1870 so te vojaške stražarje in vratarje zamenjali domačini. Stražar je opravljal službo 6 ur: 3 ure je sedel v stražarnici ob srednjih vratih, v preostalih treh urah pa je obšel tovarno. Bili so oboroženi s sulicami, leta 1914 so dobili revolverje. Nosili so usnjene kape s ščitnikom in napisom »Wache« ter civilno obleko.

Delavci so imeli na delovnem mestu posebno delovno obleko in obutev z nenakovanimi podplati. Pravi ponos vsakega delavca je bila kapa z napisom »K. u. K. Pulverfabrik-Stein«. S to obleko so hodili tudi domov. Vendar so to kmalu prepovedali. Neki delavec se je namreč ob domačem ognjišču vžgal, saj je imel obleko polno smodnikovega prahu. Ravno tako so prepovedali tudi nošnje vžigalnih snovi, železnih predmetov in nepredpisanega orodja.

Delavska garderoba se je hranila sredi tovarne. Pred začetkom dela so se vsi delavci razvrstili pred upravo (pozneje pri ribniku ali »bajarju«), kjer je potekal glavni pregled ob navzočnosti preddelavcev in mojstra.

Vsak preddelavec je pregledal svojo skupino in o tem poročal mojstru, le-ta pa dežurnemu mojstru tovarne. Prav tako so preddelavci opravljali kontrolo tudi pred začetkom dela v delavnicah (predvsem na strojih). Pogosto je posebna kontrola obiskovala delavnice in preiskovala delavce, včasih tudi mojstre. Vsak delavec se je lahko zadrževal med delovnim časom samo na področju svojega delovnega mesta. Odmor za malico je trajal 1 uro. Tedaj so smeli delavci zapustiti tudi tovarno.¹³

Zanimiv je tudi prevoz izdelanega smodnika iz smodnišnice do predmestja Ljubljane, kjer so imeli skladišče. Do leta 1891, ko je bila zgrajena kamniška železniška proga, so smodnik prevažali z vozovi. Smodnik so hranili v sodih, ki so jih izdelali iz slame. Konji so morali imeti bakrene podkve, da se pri kresanju ob kamen ne bi vžgala iskra, ki bi seveda povzročila eksplozijo smodnika. Ob vsakem vozu je bilo postavljeno posebno spremstvo. Pred vozom je korakal vojak s črno zastavo, ki je opozarjal prebivalstvo, da se prevaža smodnik. To opozorilo je pomenilo, da se mora pogasiti ogenj v kovačnicah, zapreti okna po hišah in prekiniti s kajenjem na cesti. Voz so spremljali štirje vojaki, dva z leve in dva z desne strani. Takšni sprevodi so si sledili na štirinajst dni. Z izgradnjo železnice so smodnik prevažali s posebnimi vagoni, ki so bili na obeh straneh opremljeni s črnimi zastavicami in črko »P«, ki je označevala tovor.¹⁴

Smodnišnica je bila vedno zelo režimska. V avstrijskem obdobju cesarska, v kraljevini Jugoslaviji kraljevska. Ker pa Slovenci v prvem obdobju nismo imeli številčno razvite lastne inteligence, so nas na vodilnih mestih zamenjavali tujci. Tako je bilo tudi v upravi smodnišnice. Večino upraviteljske inteligence so predstavljali Nemci, tehnične pa Čehi.¹⁵

Prvi upravnik smodnišnice je bil polkovnik Achacius, njemu so sledili polkovnik Aleksin, Schwab, Holeček, Günter in Dolaček. Žal ni veliko podatkov o njihovem delovanju. Znano je le, da je v času Holečkove uprave prišlo do vpeljave civilnega delavstva (Holeček je umrl leta 1908 v Kamniku s tukajšnjo domovinsko pravico).¹¹ Bolj odmevno pa je bilo upravljanje tovarne pod vodstvom Dolačka. Leta 1909 je samovoljno podaljšal delovni čas za 1 uro, tako da se je delovni dan začel že ob 6. uri zjutraj. Zaradi te samovolje so se delavci 1. maja 1909 uprli. Upor sta organizirala delavca Rogelj in Ivan Mächtig. O uporju je bil obveščen tudi poslanec Krek in ta je pri ministru na Dunaju

dosegel, da so delavci dobili denarno povračilo. Plačati je moral sam Dolaček. Po tem dogodku so ga upokojili. Naslednji upravniki so bili spet nemškega rodu: major Gajer, podpolkovnik Jekel, Rösner (pod njegovo upravo je bila tovarna preseljena v Trofaje). Po vrnitvi strojev in delavcev je mesto upravnika prvič dobil Slovenec, general-major Černe. Nasledil ga je polkovnik Semerak, ki je v Kamniku tudi dočakal konec prve svetovne vojne. V novi državi je mesto zavzel slovenski major Vidmar, za njim pa vrsta srbskih vojaških oseb.¹³

b) Keramična industrija

Kamniški okrajni predstojnik Florijan Konšek je leta 1855 s precejšnjimi denarnimi težavami ustanovil keramično delavnico. V njej je delalo okoli 30 delavcev. Prvi delavci so bili izurjeni in za to obrt usposobljeni Čehi (znano je, da se je porcelanasta in nasploh keramična industrija razvijala zlasti na severozahodu in severu Češke, v okrajih Karlové Vary, Teplice, Duchnov in Loket. To je bila ena od najkvalitetnejših panog češke industrije).¹⁶ Ti so s seboj prinesli vse znanje in izkušnje slovite češke porcelanaste in keramične industrije.

Zato kamniška keramika ni bila robato, kmečko lončarstvo, ampak fin in lep izdelek. Izdelke so delali iz najboljšega materiala, saj so večino surovin uvozili iz Češke. Poleg posode za vsakdanjo rabo so izdelovali še najrazličnejše specialne posode. To so bili predvsem v različnih oblikah izdelani krožniki, okrašeni s cvetličnimi motivi. Najbolj znana posebnost češko-kamniških keramikov je bil globok ovalni krožnik za zajca v omaki, na robu in v sredini okrašen z motivi maka in vrtnice.

Izvor kamniških keramičnih izdelkov je bil označen na zunanji strani z začetnicami proizvajalca in nemškim imenom Kamnika: »F. K. Stein«.

Konškovo podjetje je leta 1864 kupil Karl Polley iz Sežane, od njega pa 1875. leta Hiacint Ribana. Vendar ga je ta že tri leta kasneje prodal Blažu Schnablu s Koroškega.

Že v času Konškovega lastništva je deloval v keramični delavnici izredno uspešen upravnik in risar na keramiko, Čeh Oscar Skuta (roj. 1827, umrl leta 1874 v Kamniku).¹¹ Skuti je uspelo doseči, da so kamniško keramiko spoznali tudi zunaj lokalnih meja. V tej dobi je bila namreč izredno v modi stara dunajska keramika. Da bi razširili proizvodnjo in si utrli pot na večje tržišče, so tudi v Kamniku začeli izdelovati posnetke dunajskih izdelkov. Pri tem so bili tako na-

tančni in kvalitetni, da so lahko konkurirali tudi drugim tovarnam, celo dunajskim. Pridobivali so si kupce v Istri, Furlaniji, Trstu, na Koroškem in Štajerskem.

Pri risanju motivov je Skuta obogatil kamniško keramiko z lastno izvirnostjo. Sestavljal je cvetlične motive, pri katerih je prevladoval rdeč nagelj v raznih oblikah.

Leto 1911 je očetovo podjetje prevzel Rudolf Schnabl. Na Češkem je dokončal keramično šolo in tam opravljaj nekajletno prakso.¹⁷ Toda zaradi uvoza čeških porcelanastih izdelkov je moral proizvodnjo praktičnega posodja krčiti in delo preusmeriti v okrasno keramiko (npr. v izdelavo majolik).¹⁸

c) Železarska industrija

Tudi v železarski industriji je opazen visok odstotek čeških in moravskih delavcev. Kot prvi je bil celo ustanovitelj današnje tovarne Titan Čeh Jan Špalek. Na letnem dopustu, ki ga je Špalek preživljal v Kamniku, se mu je močno priljubila delavnica Franca Bučarja na Perovem. Bučar je zaradi konkurence sosednjega mlina svoj mlin najprej preusmeril v proizvodnjo zemeljskih barv in mletje čistilnega praška, nato pa v izdelavo čevljarskih potrebščin. Vendar je delavnica kljub vsem poizkusom slabo napredovala in Bučar jo je nameraval prodati. Špalek se je medtem poročil z bogato Dunajčanko Margaretho Folrath in z ženinim denarjem kupil 30. aprila 1896 Bučarjevo delavnico.¹⁹ Enak denar je vložil tudi v povečanje in moderniziranje obrata. Opustil je izdelovanje praška in čevljarskih potrebščin in se preusmeril v kovinarski obrat. Proizvodnja je tedaj zajemala stavbne ključavnice, za katere so dele izdelovali strojno in dolga križna nasadila, ki so jih delali ročno. V obratu je bilo zaposlenih 50 delavcev. Mnogi med njimi so bili češkega izvora, kar nam dokazujejo tudi zapisniki izdanih delavskih in poselskih knjižic med leti 1883 in 1941.⁵

Pred osamosvojitvijo je Špalek služboval v tovarni gradbenega okovja »Arndt«. Ta je začela, skupaj s tovarno Lapp iz Gradca, izvajati ostro konkurenco.²⁰ Ta nevzdržni konkurenčni boj in istočasni spor z ženo, ki mu je z Dunaja ustavila kreditiranje, sta Špaleka prisilila, da je 9. februarja 1907 prodal tovarno bratoma Fass z Dunaja.²¹ Nova lastnika sta razširjala podjetje in zgradila skladišče in stiskalnico za surovine. Pri tem sta zašla v finančne težave in obrat prodala 11. oktobra 1909 dunajski družbi »Kreinische Eisenwarengesellschaft«. Toda

tovarna je še naprej nazadovala in dve leti kasneje prišla v stečaj.²² 4. maja 1912 se je delo ustavilo in 50 delavcev so preusmerili (med njimi tudi Josipa Broza) v češko mesto Jince Čenkov, kjer je bila velika kovinarska tovarna, ki je izdelovala blagajne in druge podobne izdelke. Toda že na kolodvoru v Čenkovu se je izkazalo, da jih je kamniška tovarna poslala z namenom, da bi stavko zadušili kot stavkokazi. Ker tudi kamniški delavci niso hoteli sodelovati z upravo, je le-ta morala popustiti zahtevam stavkajočih.²³

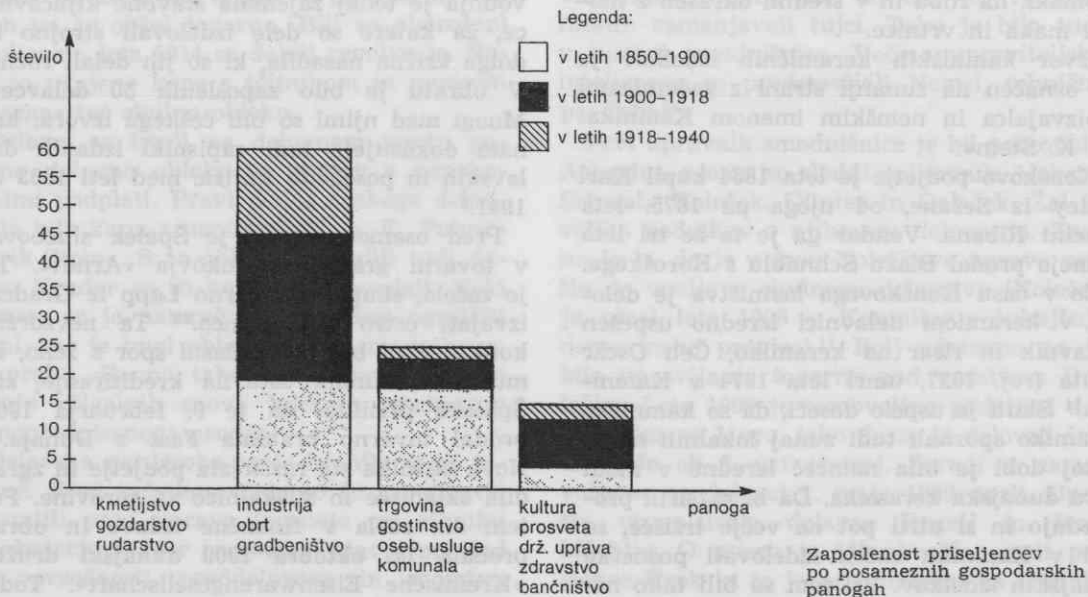
V nadaljnji zgodovini tovarne smo imeli še eno obdobje, kjer je bil vpliv češkega kapitala odločujoč. Januarja 1925 je kupila propadajočo tovarno »Osiječka livarnica i tvornica strojeva« (OLT) iz Osijeka, ki pa je bila delniška družba. Večji del delnic OLT je imela Jugobanka, katero je nadzorovala Živnostenska banka na Češkoslovaškem. Tovarna je imela po dolgem času končno nekoliko trdnejšo finančno podlago.²⁴

Če pogledamo celotno poklicno strukturo priseljencev, potem nam podatki povedo, da so bili najbolj zastopani v vseh treh obdobjih izučeni ključavničarji (16), priučeni tovarniški delavci (12) in med ženskimi priseljenkami gospodinje (14). Višje izobraženi prišleki so bili v manjšini (npr. imamo 2 uradnika, 1 učitelja, 3 kapelnike, 1 finančnega nadzornika, 4 vojaške osebe ipd.).

Zanimiva je predstavitev zaposlenosti priseljencev po posameznih gospodarskih panogah. Izvemo, da se je največ prišlekov zaposlovalo v industriji in obrti (60), na drugem mestu so zaposlitve v prometu, gostin-

stvu, trgovini in osebnih uslugah (25). Neko-liko manj je tudi višje izobraženih (15), ki so si poiskali delo kot uradniki, učitelji, kapelniki ipd. Ni pa nobenega primera zaposlitve v kmetijstvu, gozdarstvu ali rudarstvu.²⁵

Tretje obdobje priseljavanja je doba med leti 1900 do 1918. Ta čas ima v gospodarskem delovanju določene posebnosti. Takoj po prvi svetovni vojni so bile gospodarske vezi med kraljevino SHS in ČSR zelo razvite, vendar so še tesnejše sodelovanje preprečevali številni vzroki (npr. neuravnane gospodarske razmere v državi SHS; od leta 1928 vse pogostejše zahteve evropskih držav po državni avtarkiji, kar je pomenilo uvažanje številnih visokih carin in deviznih omejitev; negotovost denarne vrednosti v posameznih državah). Posledica vsega tega je bila, da je med leti 1928 in 1934 padla vrednost svetovne trgovine za 2/3. Poleg tega pa je obmejne predele Jugoslavije prizadela tudi uvedba sankcij Zveze narodov proti Italiji leta 1936. Tako krizno stanje je povzročilo povečan interes za gospodarsko sodelovanje z »bratskimi slovanskimi narodi«, zlasti še s Češkoslovaško. ČSR se je tudi zanimala za gospodarsko izmenjavo. V začetku je izvažala izgotovljeno tekstilno blago, sladkor, steklene in porcelanaste izdelke ipd. V 30. letih pa se je začela uvajati drugačna politika: udeležba češkega kapitala. Češki kapital, ki je v celoti znašal 300 milijonov dinarjev oz. 7,5 odstotkov vsega tujega kapitala, se je usmerjal v sladkorno, tekstilno (50 odstotkov), kemično, čevljarstvo industrijo ter nadalje v hotelirstvo, strojno in stekleno panogo. Npr. »Jugočeška« in »Ju-

gobruna« — tekstilni tovarni v Kranju, tekstilna tovarna v Mariboru, tovarna čevljev Tomaža Batè v Borovu, steklarska tovarna v Pančevu, tovarna razstrelin v Rušah, strojne tovarne v Osijeku.²⁶

Tudi na kamniškem področju so bile razmere podobne. Tudi tu je prišlo do uporabe češkega kapitala. Tak tipičen primer je npr. »Jugopamuk«, mehanična tkalnica v Kamniku, ki je bila protokolirana 23. avgusta 1936 (vpisana že 27. avgusta 1933). Lastnika sta bila dva Čeha, Josef Čech in Jiří Němec. Mesečna proizvodnja te »javne trgovske družbe« je bila 3000 (leta 1936) komadov brisač. Imela sta 11 statev, ki sta jih pripeljala iz ČS, medtem ko sta surovine, tj. bombažno prejo dobivala iz Maribora in Škofje Loke. Leta 1938 sta imela zaposlenih 16 delavcev (od tega je bila 1 oseba v upravi, 1 vajenec in 14 nekvalificiranih pomožnih delavcev). Vsi so bili slovenske narodnosti. Leta 1948 je bil obrat nacionaliziran.²⁷ Podobno je bilo s tekstilno tovarno v Jaršah, kjer je češki lastnik ravno tako pripeljal s seboj stare češke stroje, ki so jih v Induplati uporabljali še v 50. letih. Medtem ko so v teh dveh primerih uporabljali naše surovine (npr. lan, bombažno prejo), pa so jo drugod uvažali iz ČS. V tovarnah so le tkali. S tem je bila seveda dosežena odvisnost od češke industrije in njene proizvodnje.²⁸

Ravno takšno stanje je bilo tudi v drugih gospodarskih panogah. Na primer v izdelovanju gumbov. V Kamniku je to podjetje leta 1932 ustanovil Čeh Nivelt, ki se je kasneje preselil v Domžale. Nasledil ga je Miloš Kramar in leta 1938 Franjo Hrdlička (tudi po rodu Čeh). Industrija gumbov je bila ena od najstarejših čeških industrijskih panog, ki se je začela razvijati v deželi v 60. letih 19. stoletja. Sprva le kot ročno delo po domovih, nato kot strojno po tovarnah. Češka industrija gumbov je bila do prve svetovne vojne predvsem izvozna panoga, ki je zaposlovala dobro kvalificirane delavce.²⁹

Kot lahko povzamemo mnenje informatorja, so bili Čehi zelo pridni in delovni lastniki, obenem pa tudi bolj izkoriščevalski v odnosu do delavcev. Npr. tudi plače v čeških tekstilnih tovarnah na Slovenskem so bile nižje od nemških.

»Češka mentaliteta je bila takšna, da so Židje med njimi težko delovali.«³⁰

NAČIN ŽIVLJENJA ČEŠKIH IN MEŠANIH DRUŽIN

Način življenja čeških in moravskih priseljencev je tisto, kar najbolj izdaja njihov izvor v novem okolju. Zlasti so opazne značil-

nosti pri tistih družinah, ki so se v celoti preselile oz. pri tistih mešanih družinah, kjer je bila mati Čehinja ali Moravka.

Katere so bile te posebnosti?

a) vera:

Veroizpoved je bila ena izmed tistih posebnosti, po kateri so se prišleki razlikovali od domačinov. Toda ne vsi. Večina slovaških in moravskih priseljencev je pripadala evangeličanskemu nauku, medtem ko so bili Čehi rimskokatoličani.³¹

Slovaški in moravski evangeličani so bili po veroizpovedi direktni potomci reformacijskih cerkva, Husove in »bratske«. Kasneje pa so svojo vlogo odigrale tudi nemška (luteranska) in druge (npr. kalvinska).³²

Kako so prišleki opravljali bogoslužje? Možni sta dve razlagi. V prvem in drugem obdobju priseljevanja, ko smo imeli relativno visoko število evangeličanskih družin, so le-te lahko opravljale božjo službo na način, kot ga opisuje Frida Kovač v ekumenskem zborniku: »V času protireformacije ni bilo evangeličanskih Cerkev, zato so bili verniki prisiljeni nadomestiti javno božjo službo z domačimi pobožnostmi. Hišni gospodar je prebral odlomek iz Svetega pisma, ga skušal svoji družini razložiti, nato pa je vsa družina skupaj zapela in molila. Od takrat je dobila evangeličanska Cerkev vzdevek »pojoča Cerkev«. Sveto pismo je bila edina literatura in vsak evangeličanski vernik je vsebino moral poznati. To domače bogoslužje se je na Slovenskem ohranilo še vsa stoletja, tudi potem, ko so evangeličani že dobili svoje cerkve. Šele v zadnjih desetletjih in malo pred drugo svetovno vojno je izumrla ta navada domačih božjih služb.«³³

Drugi način, ki je prevladoval v mešanih češko-slovenskih oz. evangeličansko-katoliških družinah pa je bil ta, da se je posameznik preprosto prilagodil katoliškemu obredu. Po besedah informatorja je njegova mati, ki je bila po verski opredelitvi husitinja, hodila v katoliško cerkev ob vseh cerkvenih praznikih (tudi evangeličani praznujejo božič, veliko noč in druge verske praznike, le posebnih Marijinih praznikov nimajo, čeprav priznavajo Marijo za božjo mater in ji izkazujejo spoštovanje), tudi pokopal jo je katoliški duhovnik.³⁴

Tudi cerkvene poroke in krsti novorojenih otrok so bili različno izvedeni. Lahko trdimo, da so bili zakonci, ki so se skupno priselili v Kamnik, poročeni po protestantskem obredu (npr. Novotny—Mazalova, Koblížek—Kodela). Žal pa ne vemo, kako je to potekalo pri mešanih zakonih, verjetno

je prevladoval katoliški obred. Npr. Alojz Čebulj, rimski katolik in Frančiška Krupala, husitinja, sta se poročila leta 1913 v Švici najprej civilno, nato pa še po protestantskem obredu.³⁵ Tudi krsti otrok so bili izvedeni na katoliški način, to namreč potrjujejo vpisi v krstne knjige župnije Kamnik.¹¹ Imamo pa nekaj primerov (npr. Kučera, Huttar), kjer so otroci ponovno prestopili v protestantsko vero.

b) jezik in izobraževanje:

Večina priseljencev je v novem kraju ohranila češki, moravski ali slovaški dialekt. Sicer je prišlo do prilagajanja oz. učenja slovenskega jezika, vendar se tudi potem niso mogli rešiti naglasa pri izgovorjavi slovenskih besed.³⁶

Navadno so tudi njihovi otroci (npr. pri mešanih zakonih) znali oba jezika, slovenskega in češkega. Vendar težav pri sporazumevanju s sosedi, po besedah informatorja, ni bilo.³⁷

V izobraževanju ni bilo razlik. Leta 1869 je država z osnovnošolskim zakonom odvzela osnovno šolo nadzoru duhovščine in uvedla obvezno osemletno šolanje. Zakon je zaostalim deželam, med katere je spadala tudi Kranjska, dovolil, da prilagodijo obveznost svojim posebnim razmeram. Kranjski deželni zbor je sprejel osemletno obveznost le za mestne in trške otroke, za deželo je zadoščala šestletna šola.³⁸

Na kamniški osnovni šoli so pouk v celoti prevzeli posvetni učitelji leta 1882.³⁹ Prvi učitelji so bili Stefančič, Tramte in Ljudevit Stiasny, čigar oče je bil češki priseljenec.⁴⁰

Za dobo 80. let 19. stoletja naletimo na prve podatke o šolanju otrok češko-moravskih priseljencev. Na primer, letno poročilo dvorazredne dekliške ljudske šole »s pol-dnevni podukom«, ki poroča o uspehih ob koncu šolskega leta 1883—1884:⁴¹

Uvrstitev učenk:

IV. oddelek: od 38 učenk sta z odliko končali Suchy Marija, Richter Alojzija;

III. oddelek: od 32 učenk je z odliko končala Neřima Katarina; prav dobri sta bili Deteček Marija, Zika Ivana;

II. oddelek: od 41 učenk je z odliko končala Suchy Neža; s prav dobrim Huttar Genovefa;

I. oddelek: od 63 učenk so šolo izdelale Panek Ivana, Kučera Ivana, Huttar Jožesa.

Znano je, da so Čehi dosegli v začetku 20. stoletja v merilu pismenosti največji uspeh. Na tem področju so bili pred vsemi drugimi

slovanskimi narodi kakor tudi pred Nemci v avstrijski državi. Uradna statistika za leto 1908 to potrjuje, saj je bilo med Čehi 93,77 odstotka pismenih, pri Nemcih 91,84 odstotka in pri Slovencih 68,53 odstotka prebivalstva.⁴²

c) imena in število otrok:

Naravni prirastek pri čeških in nemških priseljenih družinah je mnogo manjši kot pa pri mešanih češko-slovenskih. Delno je vzrok težak položaj družine, ki je narekoval njeno selitev iz domačega kraja, delno je to značilnost Čehov nasploh. Pri Čehih je bil naravni prirastek ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja v primerjavi z ostalimi slovanskimi narodi najnižji. Toda dosežena je bila višja starost. Po podatkih, ki jih navaja Niederle, je znašal absolutni prirastek v letih 1891—1900 pri Čehih 8,82 odstotka, v Avstriji pa v istem času 9,4 odstotka. Tudi pri Moravcih je bilo razmerje po uradnem štetju drugačno, kot pravi tradicija.⁴³

Če to potrdimo še s kamniškimi primeri: v povprečju se je rodilo v čeških oz. moravskih družinah 2,6 otrok, v nemško-čeških 3, v slovensko-čeških celo 4,8 otrok.⁴⁴ Pri tem je bila pri slednjih tudi umrljivost mnogo večja. Najpogostejši vzroki so bili: božjast, griža, srčno »otrpnenje«, tetanus in škrlatinka.⁴⁵

Imena priseljencev in njihovih otrok so pogosto češkega izvora oz. veliko je tudi takih imen, ki so prevladujoča v katoliških deželah (npr. Frančišek, Ivan, Jožef, Marija, Anton, Terezija ipd). Po drugi strani obstajajo tudi tipična češka imena, npr. Karol, Pavel, Jaroslav, Ljudmila, Miroslav, Vaclav, Zdenka, Božena, Bedriška.⁴¹

č) prehrana:

Hrana je bila tudi ena od čeških in moravskih posebnosti. Vpliv domače kuhinje je bil velik predvsem v priseljenih družinah, kjer je bila gospodinja Čehinja ali Moravka. Češke specialitete se niso kuhale le pri prvih priseljenih v preteklem stoletju, temveč so bile žive še dolga desetletja po prvi svetovni vojni.⁴⁶ Kot najbolj tipično hrano lahko vzamemo češke cmoke ali »knedle«, ki so nadomeščali kruh. Kuhali so različne vrste: od kruhovih »knedlov« iz kvašenega testa, ki so jih polnili z marmelado iz suhih sliv, do cmokov iz krompirjeve osnove, polnjene s sirom, mesom ali marmelado. Vsekakor so poznali najmanj 8 vrst.

Nasploh je med tednom prevladovala močnata prehrana, le ob koncu tedna so si

Družina Zika, fotografirana leta 1894: oče Jožef Zika, čevljar in glasbenik (roj. 1838), mati Rozalija r. Benkovič (roj. 1845) ter otroci: Marija (roj. 1866), Ivana (roj. 1873), Jožef (roj. 1877), Antonija (roj. 1880), Ivan (roj. 1882), Angela (roj. 1884) in Frančiška (roj. 1886). Fotografijo hrani Francka Zika, Novi trg 6, Kamnik

privoščili meso. V mesu ima vodilno vlogo goskino. Gosi so imeli navadno doma ali pa so jih po prvi svetovni vojni kupovali od Slavoncev. Ti so v dneh pred veliko nočjo gonili jate gosk in puranov kar po kamniških in okoliških cestah. Prodajali so jih za staro obleko ali denar. Te kupljene gosi so nato domači pitali s svaljki do določene teže. Poleg goskinega mesa so uporabljali tudi gosjo mast kot namaz na kruh.

Seveda ni smelo manjkati pivo, po katerem je Češka zaslovela po svetu. Npr. Jan Ulman, češki kapelnik mestne godbe in občinski pisar, je bil znan po tem, da se je nasitil šele, ko je pojedel eno gosko in popil nekoliko kozarcev piva (v Kamnik prišel 1926. leta).⁴⁷

d) stanovanja in posest:

Reambulančna mapa in seznam lastnikov v franciscejskem katastru za leto 1868 nam povesta, da sta bila med priseljenimi Čehi in Moravci lastnika hiše le Jožef Zika in Franc Hajek. Ta dva sta bila tudi edina lastnika posestev.⁴⁸ Vsi ostali so živeli kot najemniki oz. so si hišo pridobili s priže-

nitvijo. Tudi v kasnejšem obdobju zasledimo številne družine, ki so podnajemniške in ki zelo pogosto menjajo svoja bivališča. Npr., Franc Ficker, krojač iz Moravske ter njegova žena in 4 otroci so stanovali kot podnajemniki v hiši gospodarja Janeza Levičnika, ki je imel tudi sam ženo in 7 otrok. Poleg Fickerjev je imel še eno stranko, Antona Letnarja, delavca, njegovo ženo in 7 otrok.⁴⁹ V Statusu mesto — gostači 1815 do 1912 pa že najdemo Franca Fickerja kot gospodarja hiše na Grabnu št. 38.⁵⁰

Čehi oz. Moravci, ki so postali lastniki hiše, so pogosto imeli svoje podnajemnike. Delno so bili to novi češki priseljenci, delno so bili to ljudje iz kamniške okolice ali drugih slovenskih krajev, delno tudi vajenci in pomočniki, ki so jih imeli mojstri na stanovanju (npr. brivec Karl Huttař je imel v hiši Franca Poderžaja, brivskega pomočnika iz Grosuplja, in Jožefa Carlja, brivskega učenca iz Škofje Loke).⁵¹

V prvem obdobju priseljavanja je tudi smodnišnica poskrbela za svoje delavce in njihove družine. Na tovarniškem področju so zgradili stanovanjsko poslopje, kjer so

oddajali sobe oz. stanovanja. Namenjena so bila tako za samske delavke in delavce, kot za družine. Npr. Karol Neřima in žena Katarina r. Pirc sta stanovala v t. i. »pulfrfabrik 1« do leta 1893. Tega leta sta si kupila lastno hišo na Grabnu št. 14.⁵²

Poleg nakupa so si hišo pridobili tudi s poroko. V takih primerih je šlo predvsem za poroke višje izobraženih Čehov in Moravcev (npr. profesor, organist, prokurist) z bogatimi Kamničankami. Tipična primera sta poroka Franciška Honzaka, inženirja c. kr. nadporočnika v rezervi, in Marijo Orožnovo, hčerko notarja⁵³ ali poroka med Robertom Koprinskim, profesorjem kr. višje gimnazije, in Angelo Prohinar, lastnico hiše in prejšnje Mollinejeve tovarne.⁵⁴

Ali so bila kakšna posebna naselja oz. deli mesta, kjer so živeli priseljenci? Z dobljenimi podatki, ki pa ne zaobsegajo vseh sem dobila naslednje podatke: na področju Šutne je živelo 14 družin, na Zapricah 1, na Perovem 4, v Mestu 16, v Novem trgu 6, na Grabnu 20 (med temi všteto tudi stanovanjsko poslopje smodnišnice) in v Podgori 1. Prevladujoče mesto imajo priseljenci v predmestju Graben, kar je razumljivo, saj so bili večinoma delavci v tovarni smodnika. Kljub visokemu številu priseljencev v Mestu in Šutni moramo poudariti, da sta to najpogosteje naseljena predela Kamnika. Tu prišleki med seboj niso bili povezani. Medtem ko v Novem trgu, Grabnu in na Perovem (ob današnji tovarni Titan) vidimo večje sklenjene skupine priseljencev. Vzrok je obstoj številnih tovarn v teh delih mesta, npr. na Grabnu tovarna smodnika, na Perovem železarska industrija, v Novem trgu pa bližina in povezanost z že naseljenimi priseljenci (npr. Jožef Zika, ki je bil lastnik dveh hiš v Novem trgu, št. 6 in 29, je stanovanja tudi oddajal).⁵⁵

VLOGA PRISELJENCEV V DRUŽBI

a) politična vloga:

Zanimivo je vprašanje *volilne pravice* priseljencev. Žal imamo o tem samo podatek iz leta 1907. Tedaj smo imeli med priseljenci in njihovimi potomci 26 takih, ki so bili volilni upravičenci za volitve v državni zbor. Skupno smo imeli tedaj 601 volilnega upravičenca v mestu Kamniku.⁵⁶

Porotniki na sodiščih so bili navadno ljudje, ki so bili dokaj imoviti in pošteni ljudje v mestu. Med njimi so tudi tujci, npr. leta 1874 najdemo v »Imeniku za porotnike sposobnih mož v občini« Josefa Suchyja, trgovca in posestnika (plačal je 42 goldinar-

jev davka).⁵⁷ Skupno število kandidatov je bilo 32. Ali pa v listi porotnikov pri ljubljanskem deželnem sodišču v letu 1898 Karla Skalo, trgovca iz Mesta št. 68. Tedaj smo imeli 276 porotnikov, od tega 11 Kamničanov. Status porotnikov je bil precej visok. To so bili hišni lastniki in trgovci ob enem, trgovec z lesom in špediter, krčmarji, davčni kontrolor, usnjarski mojster.⁵⁸

Iz političnega življenja priseljencev sta znani samo še dve vesti: prva je o *begunskem shodu* v Kamniku. Vendar o tem, kakšna je bila udeležba in vsebina tega sestanka, ni podatkov. Shod je bil 30. novembra 1919 v gostilni Rode. »Pripravljalni odbor za Narodni svet za zasedeno ozemlje v Ljubljani« je ob tej priložnosti vabil vse »begunce in izseljence vseh stanov in strank iz zasedenega ozemlja, kateri bivajo v kamniškem okraju. Zadeva je važna! Pridite vsi, ker se mora vsaki vpisati. Prinesite seboj tudi izkaze o begunstvu.«⁵⁹ Druga novica je kasnejšega datuma, iz *januarja 1938*. Tedaj je umrl češkoslovaški predsednik Masaryk. Kamniški Čehi in njihovi potomci ter mesto Kamnik so se poklonili njegovemu spominu z veliko svečo, ki jo je ponesel v Lane občinski uradnik Jan Ulman. Na sveči je bil napis: Na hrob svému tatičkovi T. G. M. Čehoslovaci Kamnik - Jugoslavija.⁶⁰

b) gospodarska vloga:

O vlogi in pomenu čeških in moravskih priseljencev v obrti, sezonskem delu in kot lastnikov kapitala smo že govorili. Razložimo samo še njihovo mesto v kamniški meščanski korporaciji.

Meščanska korporacija je združevala posestnike, ob enem so morali biti tudi dolgotletni meščani Kamnika, ki so bili pripravljani plačati določeno letno vsoto za članstvo. V zameno pa so dobivali les (drva in hlode) iz gozdov, ki so bili last korporacije. Gozdove je imela večinoma na desnem bregu Kamniške Bistrice, v Stahovici (na mestu današnjega rudnika kalcita) pa so imeli člani žago za svoje potrebe. Drva so potrebovali v gospodinjstvu, medtem ko so les največkrat prodajali.

V »Imeniku volilcev za volitev odbora meščanske korporacije v Kamniku 1890. leta« izvemo, da smo imeli od skupno 166 volilcev tudi 4 priseljence. To so bili posestniki Franc Hajek, Jože Filec, Jože Richter in Jože Zika.⁶¹ Na volitvah odbora leta 1893 se je njihovo število povečalo še za dva, Rziho in Karla Neřima,⁶² leta 1903 pristopi posestnik in trgovec Karol Skala.⁶³ V povojnem obdobju je število zopet upadlo, saj so bili leta

1937 včlanjeni 4 potomci priseljencev.⁶⁴ Meščansko korporacijo so ukinili Nemci ob zasedbi mesta.

c) kriminal:

Na tem področju je veljalo pravilo, da so te v primeru, če nisi imel domovinske pravice v tukajšnji občini, izgnali v domovinsko občino. Samo na osnovi desetletnega bivanja v kraju ali s posebno prošnjo je prišlek dobil tudi domovinstvo. Tedaj ga občina ni mogla več izgnati. Isto pravilo je veljalo tudi za tim. »občinske ubožce«. To je sprožilo številne spore, saj se je premnogokrat zgodilo, da je izgnane ubožce njihova domovinska občina poslala nazaj oz., da ni plačevala oskrbnih, prevoznih in zdravniških stroškov občine, kjer je oskrbovanec živel. Tako ravnanje je povzročilo hud odpor oblasti, leta 1936 pa so celo izdali okrožnico, v kateri so ostro obsodili in zahtevali delo po zakonskih predpisih.⁶⁵

Kateri pa so bili tisti kriminalni prekrški, zaradi katerih so te že lahko izgnali? Našla sem štiri primere:

1. Johann Zika, star 26 let, mesarski pomočnik, je bil obsojen januarja 1877 zaradi

kraje. Po prestani kazni so ga odgnali v domovinsko občino.

2. Franz Suchy, gostilničar, je utajil davke. Ko so ga pripeljali na sodišče, je ušel. Po izjavi matere, naj bi se zadrževal v okolici Reke, v kraju Denica (oktobra 1870).

3. Josef Wlassak, dninar, je bil izgnan zaradi »pohajanja po deželi« (beračenja). Pred izgonom je bil že osem dni zaprt. Izgnali so ga v rodno vas Roggendorf (decembra 1880).

4. Karel Zejda, izgnan zaradi »postopanja po deželi«. Po poklicu je bil čevljarški pomočnik. Čevljarški ceh v Kamniku je hranil njegovo potovalno knjižico, ki bi jo dobil šele čez osem dni. Zejda se je že pred tem rokom odpravil peš v Ljubljano. Nazaj grede ga je zaustavila policija. Ker ni imel dokumentov, so ga za pet dni zaprli in nato izgnali v domovinsko občino avgusta 1880.⁶⁶

DRUŽABNO IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

a) družabno življenje:

Zbirališče kamniških Čehov in Moravcev je bilo v hotelu Fischer (na mestu današnje sodnije). Hotel je imel v najemu Čeh Jože

Udeleženci »žurfiksa«, fotografirani leta 1902 v gostilni Kenda. Od leve proti desni sedijo: advokat Alojzij Kraut, hotelir Fischer, sodnik Regally, lekarnar Josip Močnik, poštar Martin Novak. Stojijo: lastnik tiskarne Anton Slatnar, učitelj Tramte in Čeh Jan Spalek, lastnik železarske tovarne na Perovem pri Kamniku. Fotografija je last Nika Sadnikarja, Kidričeva 33, Kamnik

Zika.⁶⁷ Ob koncu 19. stoletja se je sestajališče premaknilo v Novi trg, kjer je Zika odprl gostilno.

Pomemben delež pri oblikovanju družabnega življenja so imeli »petkovci«. To so bili visoki uradniki, advokati, učitelji, tovarnarji, davkarji, ki so se ob petkih sestajali v gostilnah (do prve svetovne vojne). Njihovo snidenje se je imenovalo »žurfiks«. Med temi pomembnimi kamniškimi osebnostmi so bili tudi priseljeni Čehi, ki so imeli višjo izobrazbo ali vsaj nekaj kapitala (npr. tovarnar, kapelnik godbe, učitelj, višji finančni nadzornik ipd.).

Taki »moški večeri« so bili zelo zabavni. Pogovarjali so se o sodobnih političnih temah, igrali karte, peli in seveda jedli in pili. Po besedah informatorke, gostilničarke, je bil spored naslednji: Najprej so jedli teletčjo glavo s hrenom in teletčjo juho (ali pa purana, napolnjenega z žemljami in jabolki oz. odojka). O polnoči je sledila kava. Pogovore in zabavo so nadaljevali do jutranjih ur. Tedaj so šli na skupni sprehod. Po sprehodu so se vrnili v gostilno, kjer jih je že čakal golaž, po tem okrepčilu so odšli direktno v službo.⁶⁸

Josip Suchy (rojen 1869) nam razkrije še eno sliko iz družabnega dogajanja, ki je povezano s Čehi oz. Moravci. V spominih opisuje tim. »moritatlerje«:

»Moritatlerji so se nazivali tisti zagoreli in raztrgani sejmski kričači, ki so na pripravnem prostoru, navadno pred okrajnim sodiščem, razobešali veliko platneno tablo, čezinčez poslikano z različnimi prizori, ki so kazali krvav umor in njegove posledice ter kaznujočo roko pravice.

Kolikor se še spominjam, so bili ti potujoči kričači moravskega porekla. Pred tablo je stalo majhno, suhljato človeče, ki je s palico kazaje na sliko, z vidnim naporom pelo: »Hört, ihr Leute mit Entsetzensenn dem grossen Postraubmord, der sich erst neulich hotte zugetrogen in dem Lord Krobotien!« Hraščavi glas starke je privabil dokaj radovednega in radogledega ljudstva. Ob koncu je po 5 krajcarjev delila liste, kjer je bila natanko popisana krvava moritat.«⁶⁹

b) društveno življenje:

Začnimo s pregledom najstarejših društev v 60. letih 19. stoletja, kjer so priseljenci sodelovali.

Narodna čitalnica je ena izmed organizacij, na katero se je oprlo nacionalno gibanje v 60. letih 19. stoletja. Narodne čitalnice, ki so se ukvarjale z raznimi oblikami kulturne dejavnosti, so bila poleg tega tudi središča

političnega dogajanja. Organizirali so razne prireditve, igre, recitacije, koncerte, predavanja, s katerimi so budili in utrjevali narodno zavest.

V Kamniku so organizirali čitalnico marca 1868. Za prvega predsednika so izvolili Janeza Debevca, za podpredsednika dr. Valentina Prevca in za tajnika Simona Jenka.⁷⁰ Znan je seznam tajnikov, ki so sledili Jenku do leta 1919. Med njimi je tudi učitelj Ljudevit Stiasny. Tudi med knjižničarji kamniške čitalnice tega obdobja sta bila dva potomca čeških priseljencev, Fran Hajek in Ljudevit Stiasny.⁷¹

Mnogo pogosteje srečamo Čeha in Moravce na glasbenem področju, saj je bilo splošno znano, da so bili Čehi najboljši glasbeniki.

»Če se bodo otvorile še kakšne tovarne, bodo prišli tujci. Pa se bo našlo dovolj muzikantov.«⁷²

V okviru čitalnice sta delovali dve glasbeni skupini: pevski zbor in salonski orkester. Čitalniški pevski zbor, ki je prvič nastopil avgusta 1868 na čitalniških recitacijah, je vodil Josip Filetz (češki priseljenec). Sprva je bilo le 12 pevcev. Nastal je iz moškega pevskega zbora, ki so ga ustanovili že leta 1865 kot samostojno društvo z namenom, da bo gojilo slovenske in nemške ljudske pesmi. Čitalniški pevski zbor je bilo jedro, iz katerega se je leta 1882 razvilo prvo samostojno slovensko pevsko društvo Lira.⁷³

Druga glasbena skupina je bil čitalniški salonski orkester, katerega je leta 1899 ustanovil skladatelj Viktor Parma. B'il je kapelnik orkestra do julija 1900, ko je bil službeno premeščen v Črnomelj (po poklicu je bil namreč okrajni komisar). Nasledil ga je Čeh Anton Vaniček (do leta 1903), ki je bil obenem tudi kapelnik mestne godbe. Za njim je postal dirigent orkestra Čeh Jan Špalek (lastnik železarske tovarne na Perovem pri Kamniku).⁷⁴ Iz že znanih razlogov je Kamnik zapustil aprila 1907. leta. Po sklepnem koncertu, ki ga je imel Špalek 7. aprila 1907, »se je v dvorani razvila živahna zabava, katero je še pospeševalo lepo petje Lirašev. Starosta Sokola dr. Alojzij Kraut je napisal Špaleku, kot gostitelju in dramitelju slovenskih idej ter mu zaželel v slovo na njegovi prihodnji poti istih simpatij, katere je užival v Kamniku.«⁷⁴

Do prve svetovne vojne sta bila na tem položaju še Čeh Josip Novotny (tudi kapelnik godbe) in Emil Adamič. Vsi člani so sodelovali brezplačno, koncertne dohodke pa so namenjali za dobrodelne namene.⁷⁵

Godbeno društvo v Kamniku je bilo ustanovljeno 1898. leta. Njegov namen je bil vzdrževati in voditi mestno godbo. Po pravilih društva je morala godba imeti vsak teden vsaj dve vaji, vsako drugo soboto nastopati po mestu, vsako nedeljo pa je bila dolžna prirediti promenadni koncert na Mestnem trgu.⁷⁶ Zaradi slabega službovanja so na društveni seji 25. maja 1899 sklenili odpustiti dotedanjega kapelnika in takoj objaviti oglas v časopisih »Laibacher-Zeitung« (v nemškem jeziku), »Narodu« dunajskem listu »Neues Wiener Tagblatt«, češka lista »Národní listy« in »Politik« ter »Neue musikalische Presse.«⁷⁷ Na ta oglas se je prijavilo največ Čehov in Moravcev, saj jih je bilo od skupno 25 prosilcev kar 13.⁷⁸ Kljub številni izbiri godbeni odbor zopet ni izbral pravega, kajti godba ni imela takšnih uspehov, kot so pričakovali. Leta 1904 so zamenjali tudi novega kapelnika Čeha Antona Vanička, za njegovega naslednika pa so izbrali Arnolda Wlassaka iz Kranja, sicer pa po rodu tudi Čeha.⁷⁹ Godba je štela tedaj (leta 1904) 88 članov, od tega so bili poleg kapelnika Wlassaka še trije Čehi: Edvard Hajek, Karol Skala in Jan Špalek.⁸⁰ Tudi novo vodstvo ni pripeljalo do uspehov in godba je še naprej nazadovala. Na občnem zboru leta 1906 so celo razpravljali o razpustu društva. Toda odbor ni pustil in je »pozval Kamničane k skupnemu boju.«⁸¹ Januarja 1907 so dobili novega kapelnika Čeha Josipa Novotnyja, dotedanjega dirigenta ljubljanske mestne godbe. Le-ta si je zelo prizadeval za vzgojo novega glasbenega naraščaja, zato je septembra 1907 organiziral godbeno šolo.⁸²

V mestni godbi smo imeli še enega češkega kapelnika, Jana Ulmana, ki je prišel v Kamnik 1926. leta. Opravljal je tudi službo občinskega pisarja na odseku za vojne zadeve.⁸³

Telovadno društvo Sokol. Ideja Sokola se je razvila leta 1862 v Pragi z ustanovitvijo telovadnega društva. Pred tem so Čehi telovadili skupaj z Nemci v istem telovadnem društvu, toda kasneje so zaradi vsenemškega značaja društva osnovali svoje. Ideološko ga je utemeljil Miroslav Tyrš (1832 do 1884) in mu dal izrazite demokratične in človekoljubne osnove, v narodnostnem pogledu na ljubezen do svojega naroda in sodelovanje z vsemi drugimi slovanskimi narodi. Sokolstvo je v ožjem pomenu le telovadba, v širšem pa vzgoja in izobraževanje.⁸⁴

Prvo sokolsko društvo na Slovenskem je bil »Južni Sokol« v Ljubljani, organiziran leta 1863. V Kamniku je prišlo do ustanovitve dokaj pozno, šele 13. decembra 1904.

Na tem ustanovnem sestanku so izbrali društveni odbor, ki so ga sestavljali dr. Alojz Kraut (starosta), podstarosta Jan Špalek (Čeh), načelnik Ivan Pollak, tajnik Blaž Logar, blagajnik Dragotin Bežek, ter odbornika Hinko Sax in Ivan Hudobilnik. Ob ustanovitvi je društvo štelo 64 članov, od teh je bilo 20 telovadcev.

Ob ustanovitvi so se vključevali v delo Sokola vsi sloji prebivalstva. Sčasoma pa se je nekaterim članom zdelo društvo preveč demokratično zaradi tega in so prenehali sodelovati z njim. Vestnik ljubljanske sokolske župe je pozival Kamničane k slogi, ne glede na stanovske razlike. Društvo je namreč vključevalo tudi večje število ključavničarskih delavcev današnje tovarne Titan.

Ko je dunajska delniška družba, ki je bila lastnica tovarne, bankrotirala, je kamniški Sokol izgubil skoraj vse telovadce, kajti tovarna je maja 1912 poslala v češko mesto Jince Čenkov okoli 50 tukajšnjih delavcev.⁸⁵

Članstvo je kljub opisanim okoliščinam postopoma naraščalo od 82 (leta 1906) do 100 v letu 1911, nato pa je število upadlo leta 1913 na 68 članov.⁸⁵ Žal nisem dobila podatkov o vlogi priseljencev v drugih dejavnostih Sokola.

Med manjšimi društvi, v katerih so sodelovali priseljenci, je treba omeniti še naslednje:

— leta 1908 ustanovljena »Zadruga gostilničarjev, kavarnarjev, krčmarjev, žganje-točnikov in izkuharjev v Kamniku« (pravila potrjena 27. maja 1908), ki je skrbelo za pospeševanje in utrjevanje tujskega prometa v Kamniku. Med člani so bili češki lastniki gostiln, kavarn, krčem, npr. Franc Suchy, Josip Richter, Jože Zika, Karl Skale. Iz te zadruga se je 15. januarja 1930 ponovno obnovilo t. i. »Tujsko prometno društvo«, ki si je ravno tako prizadevalo krepiti in razvijati tujski promet v Kamniku in okolici. Predsednik je bil Franc Vovšek, okrajni načelnik v Kamniku, tajnik pa trgovec Alfonz Skala (potomec priseljenca).⁸⁷

— deželno predsedstvo v Ljubljani je 8. februarja 1904 odobrilo pravila »Cecilijinega društva mestne župnije«. Društvo je sestavljalo 24 rednih članov in 40 dobrotnikov. Predsednik je bil kanonik Lovrenčič, podpredsednik organist Josip Heybal (Čeh). Drugih odbornikov društvo ni imelo.⁸⁸

— Kamniško planinsko društvo je bilo ustanovljeno kot podružnica Slovenskega planinskega društva, 19. julija 1893⁸⁹ (27. junija 1897 je bila ustanovljena tudi Češka podružnica SPD v Pragi).⁹⁰ V njem je bil zelo dejaven član Ljudevit Stiasny, ki je bil tudi

eden izmed najstarejših članov planinske organizacije.⁹¹ Nasploh je značilno, da imajo za razvoj slovenskega planinstva največ zaslug ravno Čehi, predvsem v Kamniških oz. Savinjskih Alpah in na Jezerskem. Tako so leta 1900 izdali vodnik »Savinské Alpy«, julija 1900 pa so odprli Češko kočo pod Grintovcem.⁹² O tem piše časnik Gorenjec naslednje: »Otvoritev Češke koče pod Grintovcem se bo vršila proti našemu pričakovanju, na prošnjo bratov Čehov, brez vsakega posebnega slavlja dne 26. julija ob 8.30. Kočo, kateri pa pristaja na vsak način ime planinskega hotela, zgradila je češka podružnica Slovenskega planinskega društva z ogromnimi stroški. Natančneje popis koče in nje lego priobčimo v prihodnji številki.«⁹³

Kot smo lahko razbrali, je bilo društveno življenje zelo živahno. Iz množice društev sem poskušala predstaviti tiste, za katere sem dobila podatke tudi o članstvu in vlogi čeških in moravskih priseljencev.

Za konec še poskušajmo ugotoviti, kakšen je bil odnos Kamničanov in nasploh Slovencev do teh prišlekov. Kamniška pesem jih našteva:

Zika, Fikar, Neřima,
Panek, Rihtar, Kučera,
to so »Pemci« tra-la-la...

Pri tem si pojem »Pemci« najlažje razložimo z besedami Jana Lega (Znanega češkega kulturnika, ki je v 60. in 70. letih 19. stoletja bival tudi v Kamniku. Od tu je dopisoval v češki list »Posel iz Prahy«⁹⁴):

»Narodni imeni »Pemec« in »Čeh« sta popolnoma različnega pomena. Od tistih dob, ko je slovanska vzajemnost prodrla v širše kroge slovenskega občinstva, izraža ime »Pemec« malone golo zaničevanje, v tem ko nosi ime »Čeh« zajedni izraz časti v sebi. Slabi pomen imena »Pemec« je zakrivil nekdanji slaboglasni birokratizem.«

Jan Lego je tudi zelo dobro razkril značilnosti ne le kamniškega prebivalstva, temveč celotnega slovenskega naroda: »Lastnosti, sestavljajoče značaj Slovenčev, so zlasti te: bistrournost, mržnja tujstva, odkritosrčnost in odločnost, veselost in ljubezen do petja, pobožnost, gostoljubnost.« Zlasti zanimiva je razlaga slovenske gostoljubnosti: »Šesta lastnost je gostoljubnost. Kajpada dela Slovenec pri tem naraven razloček med gostom in gostom, jeli namreč kdo njegove narodnosti ali tuje; do svojcev se vede zaupljivejše, povprašuje jih takoj po osebnih in rodbinskih okolnostih, v tem ko človeku tuje narodnosti ostavlja na voljo, hoče li iz svojega nagiba razodeti mu kaj o teh rečeh.

Če prideš pod streho kakega narodno zavednega Slovenca in mu poveš, da si Čeh, bodi gotov, da te prijetno pogosti. V ostalih slučajih ima slovensko gostoljubje seveda svoje meje, namreč te, katere gostova resnična potreba sama označuje. Kjer te ni, ne-hava gost biti gost in tako celo ta, kdor se misli med Slovenci naseliti, stopa v popolnoma drugačno razmero tj. v razmero tujčevu. Tedaj je tujcu jako težka naloga, kako bi si pridobil in ohranil zaupanje svojih sosedov ali sploh teh, s katerimi se mora vkupe živeti, da se tako ogne vsem neprijetnostim. Toda navzlic vsemu takemu prizadevanju naj se nikdar ne udaje nadeji, da ga bó Slovenec kdaj za svojega imel.«⁹⁵

OPOMBE

Kratice:

ASRS.... Arhiv SR Slovenije

ZAL.... Zgodovinski arhiv Ljubljana

SAL.... Nadškofijski arhiv v Ljubljani

1. Članek je nastal na osnovi diplomske naloge Čehi in Moravci v Kamniku od leta 1850 do druge svetovine vojne v študijskem letu 1985/1986 na Oddelku za zgodovino. Mentor mi je bil dr. Peter Vodopivec. — 2. Husa Vaclav, Zgodovina Čehov in Slovakov, Ljubljana 1967, str. 213—230. — 3. SAL, Statusi, poročne ter mrliške knjige župnije Kamnik. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 62—65. Zapisniki izdanih delavskih in poselskih knjižic 1883—1941. Poselski zapisnik št. 62. — 4. Šifrer-Torkar, Usnarji in čevljarji v Kamniku. I. seminarska naloga na Oddelku za etnologijo, Kamnik 1983, str. 128. Imamo 14 takih primerov. — 5. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 62—62. Zapisniki izdanih delavskih in poselskih knjižic 1883—1941. Poselski zapisnik št. 62. — 6. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 47, Domovinstvo. — 7. ARSR, Število Čehoslovakov v okrajnem glavarstvu Kamnik od 31. januarja 1921 po materinem jeziku. — 8. ASRS, sign. D 40-3277, Opšta statistika kraljevine Jugoslavije. Definitivni rezultati popisa stanovništva do 31. januarja 1921. Slovenija s Prekmurjem. Beograd 1921, str. 292. — 9. ASRS, sign. D 40-3277, Število Čehoslovakov v kraljevini SHS od 31. januarja 1921 po materinem jeziku. — 10. Auerman Jan, Češkoslovenská větev v Jugoslavii, Praha 1930, str. 44—48. — 11. Rodovniki posameznih družin, podatki so zbrani v ŠAL, ZAL in ASRS. — 12. Husa Vaclav, Zgodovina Čehov in Slovakov, Ljubljana 1967, str. 244. — 13. Ob 100-letnici Podjetja Kamnik v Kamniku, Kamnik 1952. — 14. Suchy Josip, Spomini Krištofovega Pepčka, Ljubljana 1928, str. 94. — 15. informator Albert Čebulj, roj. 1918, doktor elektrotehnike, Medvedova 28. — 16. ASRS, TOI — največja podjetja in najbolj razvite panoge v ČSR, maj 1921, fasc. 144. — 17. Ivan Zika, Kronika Kamnika in kamniškega okraja 1914—1933, Sveobči privredni list I/1932. — 18. Ivan Zika, Iz zgodovine kamniške keramike. VI. kamniški zbornik, Kamnik 1960. —

19. Kupoprodajna pogodba Franca Bučarja in Margarete Špalek, arhiv tovarne Titan. — 20. Lojze Koder, Od mlina do tovarne. Kamniški zbornik 1955. — 21. Kamničan, št. 11, 9. februar 1907. — 22. Lojze Koder, Od mlina do tovarne. Kamniški zbornik 1955. — 23. informator Albert Čebulj. — 24. Š. V., Parcela 718, Titan, tovarniško glasilo tovarne Titan, Kamnik 1979. — 25. ZAL, Obrtni register občine Kamnik 1892—1940 ter ZAL, Občina Kamnik, fasc. 62—65. Zapisniki izdanih delavskih in poselskih knjižic 1883—1941. Poselski zapisnik št. 62. — 26. Egon Starè, Naši gospodarski odnošaji s Češkoslovaško. Analiza strukture češkoslovaško-jugoslovanskih stikov in možnosti nadaljnje poglobitve, Ljubljana 1936, str. 5. — 27. ASRS, TOI, fasc. 309/2 Č-E, Popisni listi industrije. — 28. Informator Albert Čebulj. — 29. ASRS, TOI, fasc. 144, Največja podjetja in najbolj razvite panoge v ČSR, maj 1921. — 30. Informator Albert Čebulj. — 31. Lubor Niederle, Slovanski svet. Ljubljana 1911. — 32. T. G. Masaryk, Jan Hus. Češki prepoved in češka reformacija. Zagreb 1923. — 33. Franc Perko, Verstva v Jugoslaviji, Celje 1978. — 34. informator Albert Čebulj. — 35. isti informator. — 36. informatorki Ivanka in Majda Neřima. — 37. informator Albert Čebulj. — 38. Ana Kastelic, Šola v Kamniku do 2. svetovne vojne. Kamniški zbornik 1979. — 40. Josip Suchy, Spomini Krištofovega Pepčka. Ljubljana 1928. — 41. Letno poročilo dvorazredne deklishe šole s poldnevniim podukom v Kamniku ob koncu šolskega leta 1883—1884. Slovanska knjižnica, sign. Č 70. — 42. Lubor Niederle, Slovanski svet. Ljubljana 1911, str. 100. — 43. isti avtor, str. 98. — 44. glej opombo št. 11. — 45. ŠAL, Mrliški knjigi župnije Kamnik 1871—1910 in 1911—1964. — 46. informator Albert Čebulj. — 47. informatorki Ivanka in Majda Neřima. — 48. ASRS, fasc. L 269, Franciscejski kataster za občino Kamnik, reambulančna mapa. — 49. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 76, Ljudsko štetje leta 1900. — 50. ŠAL, župnija Kamnik, fasc. 3, Status animarum 1787—1902, Status mesto-gostači 1815—1912. — 51. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 76, Ljudsko štetje leta 1900. — 52. ŠAL, župnija Kamnik, fasc. 3, Status animarum 1787—1902. Status mesto-gostači 1818—1912. — 53. ŠAL, župnija Kamnik, Poročna knjiga župnije Kamnik 1891—1930. — 54. ŠAL, župnija Kamnik, Poročna knjiga župnije Kamnik 1891—1930. — 55. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 76, Ljudsko štetje leta 1900. — 56. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 72, Volitve v državni zbor 1873—1913 in v ustavodajno skupščino 1920—1940. — 57. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 72, Sodni porotniki 1874 do 1927. Imenik za porotnike sposobnih mož v

občini za leto 1874. — 58. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 72, Sodni porotniki 1874—1927. Letni imenik porotnikov pri c. kr. deželnem sodišču v Ljubljani za leto 1898 in 1900. — 59. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 47, Splošni spisi 1919—1920. Begunski shod. — 60. Slovenec, št. 8, 1 a januar 1938. — 61. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 71, Meščanska korporacija 1881—1937. Imenik volilcev za volitve odbora meščanske korporacije v Kamniku 1890. — 62. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 71, Meščanska korporacija 1881—1937. Imenik volilcev za korporacijski odbor 27. januarja 1893. — 63. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 71, Meščanska korporacija 1881—1937. Imenik volilcev vseh tistih občanov, kateri imajo pravico voliti v korporacijski odbor leta 1903. — 64. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 71, Meščanska korporacija 1881—1937. Člani meščanske korporacije v Kamniku leta 1937. — 65. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 68, Postopanje z ubožci. — 66. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 4, Splošni spisi 1870—1880. III. kazenska policija. III-1/1880. — 67. Ob 100-letnici Podjetja Kamnik v Kamniku, Kamnik 1952. — 68. informatorja Gizela Žirovnik in Niko Sadnikar. — 69. Josip Suchy, Spomini Krištofovega Pepčka. Ljubljana 1928, str. 92. — 70. Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku od 60. let 19. stoletja do 2. svetovne vojne. Kamniški zbornik 1979. — 71. Kamničan 7. septembra 1919. — 72. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94, Društva. Seje-vabila 73. Majda Žontar, isto delo. — 74. Kamničan, št. 21, 13. april 1907. — 75. Majda Žontar, isto delo. — 76. Majda Žontar, isto delo. — 77. ZAL, občina Kamnik, fasc. 94, Društva. Seje-vabila 1899, 1903, 1907, 1908. — 78. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94, Društva. Prošnje za mesto kapelnika 1899. — 79. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94, Društva. Prošnje za mesto kapelnika 1899. — 80. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94, Društva. Spisi Mestne godbe 1900—1936. — 81. Majda Žontar, navedeno delo. — 82. Kamničan št. 45, 26. september 1907. — 83. informator Albert Čebulj. — 84. Bogo Komelj, Novomeški Sokol 1887—1945, I. del, Novo mesto 1977. — 85. Majda Žontar, navedeno delo. — 86. ASRS, TOI, fasc. 288/1, Tujski promet. — 87. ZAL, Občina Kamnik, fasc. 94, Društva. Register društev. — 88. isti vir. — 89. Planinski vestnik 298/1933. — 90. Planinski vestnik 92/1897. — 91. Planinski vestnik 152/1936. — 92. Tine Orel, Kamniške planine. Na bregovih Bistrice. Zbornik dijaškega počitniškega društva, Ljubljana 1938. — 93. Gorenjec, št. 28, 21. mali srpanj 1900. — 94. Slovan, III/1886. Življenjepis Jana Lega, str. 154—169. — 95. Slovan/1886. Jan Lego, Karakteristike naroda slovenskega, str. 235—236, 252—253, 281—283.